

В. О. Савченко<https://orcid.org/0000-0001-7104-3559>

кандидат юридичних наук, доцент,
науковий співробітник Оксфордського центру практичної етики Уехіро
Оксфордського університету,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ЗНАЧЕННЯ СВОБОДИ ВОЛІ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ ВИНИ ЯК УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ

Мета. *Вина є однією з основних умов для настання цивільно-правової відповідальності та виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди. Зазвичай, проблематика вини розглядається в контексті теорії відповідальності за її завдання і теорії спричинення. І хоча проблематика вини була детально досліджувана, доктринальна увага обходила питання значення свободи волі для визначення цього елементу складу цивільно-правового делікту. Тому метою статті є встановлення значення свободи волі для проблематики вини як умови виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди. Методи дослідження. Застосовуються загальнонаукові та спеціально наукові методи пізнання: логічний (дедукція та індукція, аналіз та синтез, абстрагування та порівняння); герменевтичний (щодо розуміння наукових текстів); формально-догматичний. Висновки. В статті доведено, що свобода воля має принципове значення для визначення вини як умови виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди. Доведено, що кожна особа має за власною волею не порушувати права інших осіб, не завдавати їм шкоду, не здійснювати поведінку, яка навіть опосередковано може порушити права інших осіб. В статті наголошено, що умисел характеризується направленням волі деліквента на порушення зобов'язань, а при необережності, воля втілюється крізь поведінку, яка може порушити права інших осіб, бути протиправною. Автор зазначає, що на відміну від евентуального умислу, при необережності деліквент не усвідомлює, не передбачає і не бажає порушувати свої обов'язки. Науковець підтверджує, що у більшості випадків, відсутність вини є підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань. До таких підстав автор підносить казус (випадок), необхідна оборона, крайня необхідність, непереборна сила та умисел потерпілого. Зроблено висновок, що невиконання зобов'язань через умисел потерпілого також звільняє деліквента від обов'язку відшкодувати шкоду через відсутність його вини та не направлення власної волі на порушення прав іншої особи.*

Ключові слова: *вина, свобода волі, відшкодування шкоди, зобов'язання, цивільно-правова відповідальність, делікт, умови виникнення зобов'язань.*

Постановка проблеми. Вина є однією з основних умов для настання цивільно-правової відповідальності та виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди. Зазвичай, проблематика вини розглядається в контексті теорії відповідальності за її завдання і теорії спричинення. І хоча проблематика вини була детально досліджувана, доктринальна увага обходила питання значення свободи волі для визначення цього елементу складу цивільно-правового делікту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика вини в цивільно-правових зобов'язаннях з відшкодування шкоди

була детально досліджувана юридичною наукою, але науковці не приділили достатню увагу значенню свободи волі для визначення цього елементу складу цивільно-правового делікту. Поодинокі дослідження в цій сфері проводили С. А. Lemmer, М. Feinman, Т. R. Boehm, D. G. Owen, E. Quill, М. Katsivela, Н. Бааджи, О. Церковна, Б. Карнаух, Р. Вереша, О. Братель, С. Гринько, Ю. Кривенко, Р. Шишка, О. Шишка, В. Калініна, О. Смоліна та ін.

Мета статті – становити значення свободи волі для проблематики вини як умови виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди.

Виклад основного матеріалу. До загальних умов виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди належать: а) шкода; б) протиправність поведінки заподіювача шкоди; в) наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника і її результатом – шкодою; г) вина заподіювача шкоди [1, с. 186]. Кожна з зазначених умов пов'язана зі свободою волі, що доведено нами в окремих дослідженнях. Проте саме для проблематики вини, свобода волі набуває особливе значення.

Метою цієї статті не є дискусія щодо визначення дефініції свободи волі, розуміння якої залежить від галузі науки. Тому ми будемо виходити з авторського поняття, яке було неодноразово обґрунтоване нами у попередніх дослідженнях.

Свобода волі в цивільному праві – це можливість усвідомлено, вільно та самостійно приймати та реалізовувати рішення щодо участі в цивільних правовідносинах, шляхом вчинення дій або бездіяльності, розпорядження суб'єктивними цивільними правами та виконання обов'язків, а також можливість нести правову відповідальність за них.

Наведена дефініція дозволяє відмежувати філософську, психологічну та теологічну складову свободи волі та зрозуміти її значення для проблематики вини в цивільно-правову контексті.

Вина традиційно розглядається як психічне відношення особи до своєї протиправної поведінки та її результату, в якому втілюється її негативне відношення до порушуваних прав інших суб'єктів цивільного права [2, с. 132]. Схоже тлумачення терміну «вина» закріплено і в Кембриджському словнику: вина – відчуття занепокоєння або нещастя через те, що ви зробили щось не так, наприклад, заподіяли шкоду іншій людині; почуття тривоги або нещастя через те, що ви зробили щось аморальне або неправильне [3].

Проте доцільність застосування такого підходу в цивільному праві викликає сумніви. Визначення вини як психічного ставлення, означало б ставити притягнення до відповідальності у залежність від того, чи вважає сам порушник свою поведінку такою, що заслуговує на покарання [4, с. 31]. В такому випадку ми мали б констатувати абсолютний характер свободи волі при кваліфікації наявності вини. Така імпліцитна суб'єктивність не може бути застосовна в цивільному праві, адже відсутність самозасудження за завдану шкоду могла скасовувати вину та протирічила б суспільним інтересам. Ми вважаємо,

що значення свободи волі для визначення наявності вини необхідно проводити в контексті її форм – умислу та необережності.

В цивільному законодавстві не закріплено поняття умислу, але за аналогією зі ст. 24 Кримінального кодексу України, можна дійти висновку, що вина передбачає навмисне порушення зобов'язань (договірних та недоговірних), коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала протиправний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала її наслідки і бажала їх або свідомо припускала настання цих наслідків. Вина у формі умислу завжди ґрунтується на свободі волі, яка прямо направлена на порушення зобов'язань. Умисел передбачає поєднання інтелектуальних і вольових характеристик: усвідомлення, передбачення та бажання. У разі поєднання всіх трьох елементів, місце має прямий умисел [5, ч. 2 ст. 24]. Якщо особа усвідомлює та передбачає, проте не бажає, хоча свідомо припускає можливість порушення зобов'язань, то умисел є евентуальним. Якщо особа не усвідомлює протиправний характер вчинюваного діяння, це може свідчити про такий дефект особистості (наприклад, неосудна особа), за наявності якого відповідальність виключається, або про наявність необережності [6, с. 74].

Основна концепція необережності полягає в тому, що люди повинні проявляти розумну обережність у своїх діях, беручи до уваги потенційну шкоду, яку вони передбачувано можуть завдати іншим людям або майну [7]. Зазвичай виділяють чотири елементи необережності: 1) відповідач зобов'язаний перед іншими, включаючи позивача, проявляти розумну обережність; 2) відповідач порушує цей обов'язок через дію або винну бездіяльність; 3) в результаті цієї дії чи бездіяльності позивач зазнає шкоду; 4) завдана шкода є наслідком дій або бездіяльності відповідача [8]. Окремі юрисдикції звужують ці елементи до трьох (обов'язок, порушення, шкода), або розширюють до п'яти (обов'язок, порушення, фактична причина, безпосередня причина, шкода) [9].

Необережність ґрунтується на концепції обов'язки обережності [10, с. 19]. Необережність це порушення обов'язку проявляти обережність, його антипод. Кожна особа має за власною волею не порушувати права інших осіб, не завдати їм шкоду, не здійснюючи поведінку, яка навіть опосередковано може порушити права інших осіб. Якщо при умислі воля деліквента прямо направлена на порушення зобов'язань, то

при необережності, воля втілюється крізь поведінку, яка може порушити права інших осіб, бути протиправною. На відміну від евентуального умислу, при необережності деліквент не усвідомлює, не передбачає і не бажає порушувати свої обов'язки. Проте специфічна риса необережності полягає в тому, що особа зобов'язана передбачати негативні наслідки своєї поведінки, на що має бути направлена її свобода волі при вчиненні будь-яких юридичних дій.

У більшості випадків, відсутність вини є підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань. До таких підстав належать казус (випадок), необхідна оборона, крайня необхідність, непереборна сила та умисел потерпілого [11, с. 5].

Казус є підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності, якщо завдана шкода знаходиться поза волею боржника або третіх осіб. Деліквент має самостійно довести відсутність своєї вини, підтвердивши це неможливістю настання шкоди в наслідок його дій (причинно-наслідковий зв'язок).

Суб'єктивний підхід ґрунтується на позиції, що казус стався через особу яка не усвідомлювала або не передбачала протиправності своїх дій [12, с. 9]. Об'єктивний підхід ґрунтується на протилежній позиції, яка полягає у відсутності психічного ставлення до своїх дій та прогнозування наслідків. При аналізі наведених позицій, ми погоджуємося з С.Д. Гринько, який наголошує, що випадок не може бути передбачуваним, адже, якщо особа передбачає його настання, вона, відповідно, передбачає також створення загрози завдання шкоди [13, с. 176]. Казус є підставою для звільнення від відповідальності за порушення зобов'язань саме через те, що свобода волі ніяк не пов'язана з невиконанням зобов'язань, а порушення відбулось в через подію, наслідки якої могли не настати, але які мали місце лише через неможливість їх передбачення деліквентом або раптовість їх настання. Тут слід додати, що наведена теза стосується всіх видів зобов'язань, адже завдання шкоди слід розуміти як порушення нормативних обов'язків не завдавати шкоду.

Проблематика казусу має важливе значення в цивільному праві, не лише в сфері відшкодування шкоди та цивільно-правової відповідальності, що підтверджено чисельною судовою практикою. Наприклад, казус було визнано підставою для подовження строків подання заяви про прийняття спадщини у № 373/542/21 від 04 жовтня 2021 року яка розглядалась Переяс-

лав-Хмельницький міськрайонний суд Київської області [14]. Також саме казус став основою для задоволення судового рішення у справі про ухвалення додаткового рішення по цивільній справі про визнання дій протиправними та скасування рішення [15].

На відміну від необережності, де деліквент мав передбачати негативні наслідки своєї поведінки, казус виключає таку можливість. Отже, неперебачуваність нівелює свободу волі та є підставою для звільнення від відповідальності.

Непереборна сила (форс-мажорні обставини) також унеможлиблює застосування свободи волі. У юрисдикціях цивільного права форс-мажор є приводом для звільнення від зобов'язань навіть за відсутності прямого договірного положення про це, адже в національному законодавстві передбачається, що форс-мажор звільняє боржника від будь-якої відповідальності щодо невиконання зобов'язання [16, с. 102]. Зазвичай до форс-мажорних обставин відносять наступні: 1) оголошена чи неоголошена війна, громадянська війна, заворушення та революції, акти піратства, саботаж; 2) стихійні лиха, урагани, циклони, землетруси, цунамі, повені, руйнування внаслідок блискавки; 3) вибухи, пожежі, руйнування машин, заводів та будь-яких установок; 4) бойкоти, страйки та локауту у будь-якій формі, уповільнення роботи, зайняття підприємств або їх приміщень, зупинки у роботі, що відбуваються на підприємстві сторони, яка просить про звільнення від відповідальності; 5) дії влади, законні чи незаконні [17, с. 639].

Свобода волі втрачає своє значення у форс-мажорних обставинах, адже вони є екстраординарними, надзвичайними та нетиповими, що унеможлиблює виконання зобов'язань. Виключення становлять лише задання шкоди каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок, яка відлягає відшкодування навіть у разі непереборної сили [18, ч. 3 ст. 1166]. Ця теза корелюється з обов'язком здійснювати опір негативному впливу непереборної сили усіма можливими засобами [19, с. 282]. Отже настання форс-мажорних обставин є підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності, і одночасно створює зобов'язання направити власну свободу волю на вжиття всіх можливих заходів для виконання своїх обов'язків, відвернення або зменшення негативного результату.

Резюмуючи слід зазначити, що непереборна сила є об'єктивним явищем, тобто подією,

яка не залежить від волі, свідомості і бажання особи та, враховуючи рівень її реальних можливостей, не могла бути відвернена.

Необхідна оборона та крайня необхідність ґрунтуються на спрямованості свободи волі деліквента. В цих випадках необхідно враховувати дві складові: 1) свобода волі направлена на захист прав, а не на завдання шкоди; 2) шкода задана під впливом зовнішніх обставин.

Необхідна оборона полягає у самозахисті, або захисті іншої особи, а також суспільних інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом завдання тому, хто посягає, шкоди, необхідної й достатньої у певній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж такої оборони [5, ст. 36].

Крайня необхідність характеризується вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами.

В обох випадках місце має зовнішній вплив обставин на свободу волі особи, яка направлена на захист прав та інтересів, а не на завдання шкоди. Ключовим фактором тут виступає неможливість виконання зобов'язань у поєднанні з відсутністю інтересів в цьому.

Невиконання зобов'язань через умисел потерпілого також звільняє деліквента від обов'язку відшкодувати шкоду через відсутність його вини та не направлення власної волі на порушення прав іншої особи. В цьому випадку має місце нормативна умова про не настання прострочення боржника коли зобов'язання не може бути виконане внаслідок прострочення кредитора. Таку ж саму аналогію ми застосовуємо щодо не можливості притягнення до відповідальності особу яка завдала шкоду через дії потерпілого. Фактично можна говорити про відсутність її вини та волі, в результаті чого її статус може змінитися з деліквента на постраждалого. Наприклад, якщо особа навмисно кинулась під автомобіль і зазнала ушкодження здоров'я, ми можемо говорити, що саме її дії стали причиною завдання їй шкоди і вона задала водію майнову шкоду (пошкодження автомобіля) та моральну. За таких обставин умислом потерпілого буде визнаватися психічне ставлення особи до своїх протиправних дій та їх наслідків, яке виявляється в передбаченні негативних наслідків протиправної поведінки і бажанні або свідомому допущенні їх настання [11, с. 11].

Наприкінці слід зазначити, що в окремих випадках, відсутність вини не є обов'язковою умовою для відповідальності за невиконання зобов'язань. Відповідальність без вини ґрунтується на трьох елементах: державний примус, суспільне засудження протиправної поведінки правопорушника та обов'язок понесення негативних наслідків правопорушення, а також позов потерпілого до суду про притягнення до такої відповідальності [20]. Зазначене дає підставу твердити, що наявність вини і прояву свободи волі не потрібні, коли суспільний інтерес переважає над приватним. Це стосується випадків коли батьки відповідають за шкоду, завдану їх малолітньою або неповнолітньою дитиною, коли страхові компанії компенсують протиправні дії людини, з якою була укладена угода про страхування, коли юридична або фізична особа відшкодовує шкоду, завдану їх працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків тощо [21, с. 53].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. Свобода воля має принципове значення для визначення вини як умови виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди. Значення свободи волі для визначення наявності вини необхідно проводити в контексті її форм – умислу та необережності.

2. Необережність це порушення обов'язку проявляти обережність, його антипод. Кожна особа має за власною волею не порушувати права інших осіб, не завдавати їм шкоду, не здійснюючи поведінку, яка навіть опосередковано може порушити права інших осіб. Якщо при умислі воля деліквента прямо направлена на порушення зобов'язань, то при необережності, воля втілюється крізь поведінку, яка може порушити права інших осіб, бути протиправною. На відміну від евентуального умислу, при необережності деліквент не усвідомлює, не передбачає і не бажає порушувати свої обов'язки.

3. У більшості випадків, відсутність вини є підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань. До таких підстав належать казус (випадок), необхідна оборона, крайня необхідність, непереборна сила та умисел потерпілого.

4. Невиконання зобов'язань через умисел потерпілого також звільняє деліквента від обов'язку відшкодувати шкоду через відсутність його вини та не направлення власної волі на порушення прав іншої особи.

Наявність вини є однією з умов виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди. Рахуючи, що проблематика вини прямо пов'язана зі свободою волі, визнається доцільним подальше дослідження інших елементів складу цивільно-правового делікту. Зокрема, необхідно детально дослідити значення свободи волі для проблематики майнової та немайнової шкоди, протиправності поведінки заподіювача шкоди та причинного зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника і її результатом – шкодою.

Список використаної літератури:

- Бааджи Н. Підстави та умови виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. № 39. С. 184–190.
- Церковна О. Вина, як елементу складу цивільно-правового делікту. *Підтримка підприємництва та інноваційної економіки в праві ЄС, Латвії та України: I Міжнародна міжгалузєва конференція* : Матеріали конференції, м. Рига, 7 груд. 2018 р. Рига, 2018. С. 129–135.
- Guilt. *Cambridge Dictionary | English Dictionary, Translations & Thesaurus*. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/guilt> (date of access: 01.05.2023).
- Карнаух Б. Вина як умова цивільно правової відповідальності : монографія. Харків : Право, 2014. 224 с.
- Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III : станом на 28 квіт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 01.05.2023).
- Вереша Р. Умисел і його види (коментар до ст. 24 КК України). *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. Т. 19, № 3. С. 73–82.
- Lemmer C. A. Law 101: everything you need to know about American law, 3rd ed. by Jay M. Feinman. Oxford; New York: Oxford university press, 2010. pp. xii, 363. ISBN: 978-0-19-539513-6. *International journal of legal information*. 2011. Vol. 39, no. 2. P. 264–267. URL: <https://doi.org/10.1017/s0731126500028171> (date of access: 01.05.2023).
- Boehm T. R. A tangled web – reexamining the role of duty in Indiana negligence actions. *Indiana law review*. 2003. Vol. 37, no. 1. URL: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/indilr37&div=8&id=&page=> (date of access: 30.04.2023).
- Owen D. G. The five elements of negligence. *Hofstra law review*. 2007. Vol. 35, no. 4. P. 1–16. URL: <https://scholarlycommons.law.hofstra.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=2282&context=hlr> (date of access: 29.04.2023).
- Quill E. *Torts in Ireland*. 4th ed. Dublin : Gill & Macmillan, 2014. 672 p.
- Церковна О. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. 22 с.
- Братель О. Цивільно-правові наслідки надзвичайних ситуацій : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2003. 22 с.
- Гринько С. Простий випадок (casus) як підстава звільнення від деліктної відповідальності за римським приватним правом і законодавством України та Європейських країн. *Приватне право і підприємництво*. 2012. № 11. С. 175–178.
- Рішення Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області від 04.10.2021 р. у справі № 373/542/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100090954> (дата звернення: 28.04.2023).
- Додаткове Рішення Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області у складі від 05.04.2023 р. у справі № 373/1456/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110033279> (дата звернення: 27.04.2023).
- Katsivela M. Contracts : force majeure concept or force majeure clauses ?. *Uniform Law Review – Revue de droit uniforme*. 2007. Vol. 12, no. 1. P. 101–119. URL: <https://doi.org/10.1093/ulr/12.1.101> (date of access: 01.05.2023).
- Кривенко Ю. Непереборна сила – історія та сучасність. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя одеської школи права)* : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф., м. Одеса, 17 черв. 2022 р. Одеса, 2022. С. 638–640.
- Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV : станом на 28 квіт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 01.05.2023).
- Цивільне право України. Т. 1 / В. Борисова та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 480 с.
- Шишка Р., Шишка О. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання. *Унів. наук. зап.* 2012. № 1. С. 271–280.
- Калініна В., Смоліна О. Цивільно-правова відповідальність без вини. *Науковий погляд молоді: ключові питання сучасного етапу реформування системи вітчизняного законодавства* : матеріали XII Всеукр. науково-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих науковців. Ч. 2, м. Северодонецьк, 12 груд. 2019 р. Северодонецьк, 2020. С. 50–54.

Savchenko V. O. The importance of free will for determining guilt as a condition for the occurrence of obligations to compensate for the damage

Purpose. Guilt is one of the main conditions for the onset of civil liability and the emergence of obligations to compensate for damage. Usually, the problem of guilt is considered in the context of the theory of responsibility for its task and the theory of causation. And although the issue of accountability was studied in detail, doctrinal attention bypassed the question of the importance of free will for determining this element of the composition of a civil tort. Therefore, the article aims to establish the reputation of free will for the problem of guilt as a condition for the emergence of obligations to compensate for damage. Research methods. General scientific and unique scientific methods of cognition are applied: logical (deduction and induction, analysis and synthesis, abstraction and comparison); hermeneutic (regarding the understanding of scientific texts); formal-dogmatic. Conclusions. The article proves that free will is of fundamental importance for determining guilt as a condition for the emergence of obligations to compensate for damage. It has been proven that each person must, of their own free will, not violate the rights of other persons, not harm them, and not engage in behaviour that may even indirectly violate the rights of other persons. The article emphasises that intent is characterised by directing the delinquent's will to breach obligations. In the case of carelessness, the will is embodied through behaviour that may violate the rights of other persons and be illegal. The author notes that, in contrast to potential intent, in the case of carelessness, the delinquent does not realise, does not anticipate and does not want to violate his obligations. The scientist confirms that in most cases, lack of fault is the basis for exemption from civil liability for breach of duties. The author raises a case (incident), necessary defence, extreme necessity, irresistible force and the victim's intention among such grounds. It was concluded that non-fulfilment of obligations due to the victim's intention also exempts the delinquent from the obligation to compensate for the damage due to his lack of fault and not directing his own will to violate the rights of another person.

Key words: *guilt, freedom of will, compensation for damage, obligations, civil liability, tort, conditions for obligations.*